

3. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. (Классика российской цивилистики). – М.: Статут, 2001. – 411 с.

4. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 511 с.

5. Покровский И. А. История римского права. Изд. 3-е, испр. и доп. 1917. [Электронный ресурс] – Allpravo.Ru.

6. Доманжо В. П. Ответственность за вред, причиненный путем злоупотребления правом // Ученые записки Казанского университета. – Казань, 1912. – 281 с.

7. Дождев Д. В. Римское частное право. – М.: Юриспруденция, 2003. – 784 с.

8. Иммануил Кант. Сочинения в шести томах. Том 1. – М., 1963. – 543 с.

9. Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посібн. / Упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

10. Яценко Т. С. Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. – М.: Статут, 2003. – 157 с.

11. Оппенгейм Л. М. Международное право. – М.: Позис. – 2000. – 185 с.

12. Шрам В. П. Интересная книга о злоупотреблении правом // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 122–124.



# Лютнева революція в Росії: спроба теоретико-правового аналізу феномену



Андрій ЗАХАРЧУК,  
доктор юридичних наук,  
професор кафедри правознавства  
Севастопольського інституту банківської справи  
Української академії банківської справи  
Національного банку України

**Пізнавальні можливості соціально-гуманітарних, зокрема теоретико-правових дисциплін, спрямовані на осмислення унікальної історичної ситуації – формування принципово нового для українського суспільства державно-правового способу життя. Ця нова риса в розвитку соціуму передбачає синтез загальноцивілізаційних (зовнішніх) державно-правових механізмів, політико-правових ідеалів та національних соціокультурних форм, що знайшли своє відображення в історичному процесі.**

Актуальність зазначеної теми зумовлена певними історичними трансформаціями українського суспільства за останні 100–150 років. Їхній зміст в узагальненому вигляді такий: від поліцейської держави – до демократії; від монархічного режиму – до ліберального.

Проблематика цього наукового дослідження пов'язана з політико-правовим розвитком Наддніпрянської України на етапі переходу від монархічного режиму до ліберального, який в літературі розглядається як період Української Центральної ради, а також еволюцією державно-владних відносин колишньої Російської імперії.

Державотворча діяльність Центральної ради стала надбанням української історії. З нею пов'язані такі глобальні процеси історичного розвитку, як консолідація нації, відродження державницького ідеалу. До речі, про-

голошення УНР називають шостим етапом розвитку української державності [20, с. 27]. Саме тому ідея державності, політико-правовий зміст державотворчого процесу залишаються визначальними в дослідженнях вітчизняних науковців [1, с. 8–19]. Водночас зазначмо, що ця сторінка вітчизняної державності збагатилася цілою низкою цікавих і ґрунтовних праць [2–6].

Серед українських і російських дослідників формуються нові підходи до розуміння подій 1917 року, взаємозв'язку, взаємозумовленості Лютневої буржуазно-демократичної та Великої Жовтневої соціалістичної революцій [7–10].

У вітчизняних науковців не викликає сумніву той факт, що доля українського державотворення значною мірою зумовлена характером і змістом загальноросій-



ського державотворчого процесу. Своєю чергою, російські дослідники переконані, що події 1917 року мали національний характер [7, с. 124]. Відповідно, державотворчі процеси в Україні зумовлені суперечностями суспільно-владних відносин у Росії.

У контексті зазначених концептуальних підходів ставимо за мету проаналізувати характер політико-правових процесів з точки зору їхньої відповідності державно-правовій традиції Росії.

У суспільних науках новітнього часу під терміном «революція» розуміють зазвичай політичну революцію. Зокрема, Е. Гідденс убачає відмінності між такими поняттями, як «революція» (політичні зміни) і «соціальний рух». Він указує на низку чинників, які в системі політичних відносин дають змогу ідентифікувати таке явище, як революція: 1) «масовий соціальний рух»; 2) широкомасштабні реформи або зміни; 3) загроза насилля з боку учасників масового руху [11, с. 44].

Розглядаючи можливі варіанти зміни державно-владних відносин, Гідденс указує на таку їх форму, як переворот, що, з точки зору науковця, не є явищем революційного характеру, тому що передбачає зміну однієї правлячої еліти на іншу без суттєвої зміни політичних інститутів та системи влади [11, с. 44].

Важливим елементом теорії революції є питання про дві форми здійснення політичного перевороту – насильницького та ненасильницького.

Першій формі притаманні нелегітимність, протизаконність. На нелегітимний аспект революції указують американські дослідники Р. Тантер і М. Мідларські: «Революція – це подія, в ході якої повсталі кидають незаконний виклик правлячій еліті, вступаючи з нею в боротьбу за політичне панування» [11, с. 44].

Вітчизняні науковці проблему революції виводять із характеристики родового значення терміна «*revolution*». Він походить з французької й означає різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового в розвитку явищ природи, суспільства, пізнання. Розрізняють соціальну, політичну революцію, революцію в науці й техніці та ін. Соціальна супроводжується докорінним переворотом у житті суспільства, наслідком якого є ліквідація наявного суспільного ладу та заміна попередніх державно-правових інститутів новими. Рушійними силами таких докорінних змін революції є класи, соціальні верстви, політичні партії тощо [12].

Зважаючи на наявні підходи до розуміння терміна «революція», з'ясування змісту подій в Росії початку 1917 року є можливим у контексті розкриття змісту таких понять, як переворот; революція: соціальна – політична; характер розвитку подій: мирні – немирні, легітимні – нелегітимні.

Як відомо, події лютого 1917 року розвивалися в двох напрямках. По-перше, відбулися стихійні, зумовлені відсутністю продуктів харчування виступи міського населення. Після приєднання до мітингуючих військових частин, ці виступи набули неправового, кримінального характеру. Солдати захопили Арсенал, Адміралтейство, Петропавлівську фортецю, звільнили ув'язнених, розгромили Міністерство внутрішніх справ, охоронне відділення, арештували генерала Хабалова [8, с. 12].

Лише після цього представники соціалістичних партій намагаються взяти під контроль хаотичні виступи. З їхньої ініціативи був утворений орган, який взяв на себе функції захисту інтересів повсталих солдатів та озброєних після захоплення Арсеналу робітників – Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, на чолі котрої стояв Виконавчий комітет. Що характерно – політичні партії не брали участі у формуванні партійного складу Петроради та Виконкому. Він сформувався стихійно [8, с. 13], тобто його легітимність не забезпечу-

валась чинним законодавством. Петрорада була скоріше громадською організацією, діяльність якої не поширювалася на сферу державно-владних відносин. Але роль цієї структури в політичному житті столиці, а згодом і держави, була зумовлена підтримкою військових частин. Тут варто зазначити таке: суперечності в становищі Петроради поглиблювалися тим, що тогочасне законодавство забороняло військовим будь-яку політичну діяльність.

Паралельно з подіями на вулицях Петрограда формувалися протестні щодо діяльності Миколи II настрої в таборі ліберальної опозиції. Тут провідну роль відігравали Державна дума та її лідер М. Родзянко. Саме в надрах Думи зародилася ідея відречення Миколи II на користь цесаревича Олексія за регентства великого князя Михайла Олександровича. Задум щодо відречення від престолу підтримали всі головнокомандувачі фронтів, великий князь Михайло Олександрович, начальник штабу М. Алексєєв. Іншою вимогою опозиції стає формування відповідального перед Думою кабінету міністрів (8, с. 15–16, 18). Враховуючи неабиякий тиск на імператора, він приймає рішення про видання Акта про відречення від престолу.

Окрім того, Микола II написав записку Сенату, в якій повідомляв, що головою Ради міністрів призначає Г. Львова [8, с. 18].

Акт про відречення імператора Миколи II від престолу за себе та за **сина** (виділено автором. – *Ред.*), породив низку питань щодо його відповідності законодавчим принципам Російської держави.

Основну ідею акта було викладено так: «В эти решительные дни в жизни России почли Мы долгом совести облегчить народу нашему тесное единение и сплочение всех сил народных для скорейшего достижения победы и, в согласии с Государственной думой, признали Мы за благо отречься от Престола Государства Российского и сложить с Себя верховную власть. Не желая расстаться с любимым сыном Нашим, Мы передаем наследие Наше брату Нашему Великому Князю Михаилу Александровичу и благословляем его на вступление на Престол государства Российского. Заповедуем брату Нашему править делами государственными в полном и нерушимом единении с представителями народа в законодательных учреждениях принеся в этом нерушимую присягу» [13].

З тексту постає запитання: йдеться про ліквідацію монархічної форми правління чи про відречення від престолу на користь іншої особи? Як відомо, в історико-правовій літературі сформувалася думка про те, що Акт про відречення призвів до ліквідації монархічної форми правління.

Проаналізувавши документ, можна дійти висновку про те, що існувала ціла низка чинників політичного, правового характеру, які стали підставою для дослідників зробити хибні висновки. Тому, не вдаючись до докладного аналізу зазначених чинників, звернімо увагу на правові аспекти відречення Миколи II та інтерпретацію цього явища представниками ліберальної опозиції.

Як відомо, на час підписання імператором Акта про відречення в державному законодавстві діяв основоположний припис, який забезпечував легітимний характер спадковості влади російських самодержців. На основі цього закону («Акт про спадкування престолу Імператора Павла I від 5 квітня 1797 року») можна дати правову оцінку Акті про відречення. Необхідно підкреслити, що сама можливість відречення від престолу взагалі не передбачалася. Тому відречення Миколи II від влади стало безпрецедентним у державному житті Росії. В принципі, не передбачалась і передача престолу спадкоємцеві (за винятком смерті правлячої особи). Отже, не припускаючи можливості відречення від престолу, Акт

про спадкування позбавляв імператора права передачі влади будь-кому [13].

Урешті-решт, відречення Миколи II не відповідало правовим нормам щодо спадкування престолу. Відрікаючись за сина, Микола II порушив законне начало спадкування влади. Цесаревич Олексій був відсторонений від успадкування престолу без особистого відречення. Внесення до Акта про відречення положення про передачу престолу великому князю Михайлу Олександровичу стало безумовним порушенням законодавства, яке визначало порядок спадкування престолу в Російській імперії [14, с. 17].

У зазначеному контексті логічно-легітимною є позиція Михайла Олександровича, пов'язана з відмовою від престолу. Це радше не відмова, а бачення правового механізму розв'язання проблеми влади в Росії.

Вона полягала в тому, що великий князь дав згоду прийняти верховну владу за умови, якщо на це буде воля народу Російської держави. Тому він закликав громадян Росії підкорятися Тимчасовому уряду до моменту скликання, на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування, Установчих зборів. Отже, Акт про відречення великого князя став своєрідною легалізацією Тимчасового уряду як органу верховної державної влади. Ця влада зберігалася до Установчих зборів, скликання яких було, власне, основним політичним завданням Тимчасового уряду [15, с. 13]. В зазначеному контексті простежується спадкоємність державно-правового розвитку Росії, зокрема законодавства 1906 року про вибори й діяльність представницьких установ, які створювалися внаслідок народного волевиявлення. Зрозуміло, що перебрання на себе владних повноважень іншими суб'єктами державно-правового процесу порушувало логіку суспільного розвитку й було нелегітимним.

Ідея (гасло) Установчих зборів – це фокус конституційного суспільного ладу, влади, основоположний принцип лібералізму. Свої витоки він бере в епоху Ренесансу в ідеології Просвітництва.

В Росії ідея установчої влади народу довгий час залишалася «кабінетною», але передумови її популярності визрівали разом зі зростанням самосвідомості в освіченому російському суспільстві.

Теоретичні основи Установчих зборів розробили й обґрунтували провідні російські державознавці, які належали переважно до партії кадетів: О. Боголепов, М. Вінавер, В. Гессен, В. Дерюжинський, С. Котлярєвський, В. Набоков та ін. Вони докладно проаналізували проблеми юридичної природи Установчих зборів, порядок організації виборів, обсяги повноважень, основні питання, які необхідно було розглянути Установчими зборами. На думку правознавців, будь-яка революція, з точки зору державного права, – акт нелегітимний і, відповідно, характер нової революційної влади – тимчасовий до стабілізації конституційного устрою шляхом народного волевиявлення. Поряд з референдумом тогочасне конституційне право віддавало перевагу Установчим зборам як формі народного волевиявлення [16].

У процесі російської революції суспільна думка так чи інакше шукала прецеденти, аналоги, зокрема, і в революційній історії Франції.

Ідея всенародного представницького органу була підхоплена російським визвольним рухом. До того ж вона набувала відповідної історичної орієнтації – на Конвент Великої французької революції та Установчі збори 1848 року, які встановили помірний ліберальний режим Другої республіки у Франції.

У Росії ідея Установчих зборів набула більшого, ніж на Заході, значення, і не лише політичного. Однак вона залишалася елітарною через наявність глибокої прірви

між рівнем правової культури освіченого інтелектуального прошарку суспільства та політико-правовою безграмотністю соціальних низів.

Надзвичайно широкої популярності цій ідеї надала Перша російська революція. Саме вона сприяла інтенсивному партійно-політичному оформленню суспільства, його «партизації». Ідея Установчих зборів була тепер чітко сформульована в програмних документах, широко пропагувалась у партійних виданнях.

Варто зазначити, що ставлення представників ліберального табору до Акта про відречення було неоднозначне. З точки зору одного з лідерів партії кадетів П. Мілюкова, цей документ став формою ліквідації самодержавства тож, відповідно, немає правового зв'язку між «старою владою» і владою, що утворилася 2 березня 1917 р. [17, с. 453]\*. Однак прихильники легітимного напряму еволюції влади в Росії, який очолював М. Родзянко, вважали, що еволюція державно-владних відносин після відречення Миколи II відбувалася легітимно. Своєю чергою, пропозиція Михайла Олександровича щодо скликання Установчих зборів як форми народного волевиявлення впливала із суті правових норм Російської імперії.

Після утворення Тимчасового уряду в країні збереглася й продовжувала функціонувати попередня правова система. Тому основними принципами його політики мала стати спадкоємність і неперервність правового порядку. Як зазначав Б. Кістяківський: «У такому разі суспільство зможе перебороти потрясіння й перевороти, при цьому створить більш раціональний, вільний і справедливий суспільно-державний устрій» [19, с. 88].

Необхідність такої діяльності була зумовлена, перше, збереженням в умовах революційного пароксизму нетривкої політичної рівноваги сил, що прийшли до влади. По-друге, на порядку денному постала необхідність утримання радикальних елементів від спроби термінової революційної «правотворчості» й перебудови державності.

Визначаючи пріоритети політики Тимчасового уряду, тодішній міністр юстиції О. Керенський наголошував: «Временное правительство не вправе создавать новые законы. Задача его только довести страну до Учредительного собрания, которое уже определит дальнейшую судьбу России и создаст последней новое правительство» [18, с. 88].

Водночас П. Мілюков цілком слушно ставить запитання щодо функцій і повноважень Тимчасового уряду. Чи мав він у повному обсязі владні повноваження, які передбачалося передати Установчим зборам; чи були елементи суверенітету, якого він не мав? Висловлюючись з цього приводу, П. Мілюков зазначав: «Моей исходной точкой в это время было то положение, которое германские законоведы определяют понятием *Rechtsbruch* – «перерыв в праве». Но они предполагали, что перерыв этот был единовременным и окончательным (до Учредительного собрания). Обстоятельства, сложившиеся при функционировании Временного правительства, этому понятию не способствовали. *Rechtsbruch* оказался явлением длительным, ибо революция продолжалась: она вступила в новую «стадию», продолжавшуюся новообразование права» [17, с. 453].

На наш погляд, тут П. Мілюков припускається помилки, про яку в 1909 році застерігав Б. Кістяківський, коли зазначав: російська інтелігенція не усвідомила основної істини про те, що скасування старого права не пов'язане з простою декларацією про те, що воно вже не діє. Дія старого права припиняється тоді, коли йому на зміну приходить нове. Водночас просте скасування старого


\* На наш погляд, ця теза П. Мілюкова власне стала домінуючою в оцінці Акта про відречення Миколи II від престолу.

права призводить до того, що воно певний період не діє. Зате згодом відновлюється на повну силу [19].

Відповідно, Акт про відречення не відміняв старого законодавства, а нове мали створити Установчі збори. Водночас гіпотетично було можливим відновлення старого права (монархічної форми правління). У політичній ситуації, що склалася, Тимчасовий уряд не був уповноважений на реалізацію правотворчого процесу.

Подальший розвиток подій показав, що навіть тимчасове ігнорування права (Акт відречення Миколи II від престолу ще не означав ліквідацію монархії), коли еволюція державно-владних відносин сприймалась як революційний процес, призвело до нехтування вже встановленими нормами і переходу до нової стадії, де домінувало насилля як форма революційної правосвідомості мас і як відображення низького рівня правової культури російського суспільства загалом та інтелігенції зокрема.

Про низький рівень правової культури як загрозу подальшій модернізації суспільства застерігав Б. Кістяківський. На його думку, російська інтелігенція була таким сегментом суспільства, який ні індивідуально, ні соціально не був організований. Російська інтелектуальна еліта ніколи не поважала право, ніколи не бачила в ньому цінності. Кістяківський привертає увагу до бюрократичного характеру свідомості інтелігенції, авторитаризму її партійних організацій. Він указує на причини такого непривабливого становища правової культури: відсутність усякого правового порядку в повсякденному житті російського народу, його безправ'я, сваволя влади, применшення значення суду й поваги до нього. Але основною проблемою було несприйняття суспільством того, що основний зміст права полягає у свободі. Інтелігенція не готова перетворювати державну владу із влади сили на владу права [19].

Державницька практика ліберальних партій не сприяла подальшій еволюції російської державності в напрямі реалізації сформованих політико-правових ідеалів. Причини поразки лібералізму, серед яких окремих слабку соціальну базу, несприйняття ліберальної доктрини більшістю російського суспільства, відсутність демократичних традицій і т. ін., крилися в низькому рівні правової культури російської інтелектуальної еліти. 

## Джерела

1. Захарчук А. С. Державотворення та правотворення доби Української Центральної Ради. – Харків: Право, 2008. – 299 с.
2. Будова української держави (Економічна та соціальна політика часів Української революції 1917–1921 років) / Вступне слово В. М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України; Упоряд.: О. С. Онищенко, О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, І. М. Мишак. – Репринт. вид. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – Т. 1. – 440 с. – (Серія: Із першоджерел. – Вип. V.).
3. Дурнов Є. С. Трансформація правосвідомості населення сільських місцевостей Наддніпрянської України у період державотворення 1917 – 1918 рр. // Митна справа. – № 3(81). – 2012. – Ч. 2, кн. 1. – С. 62–66.
4. Ми й вони. (Зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність України часів Української революції 1917–1921 років) / Вступне слово В. М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України; Упоряд. О. Л. Копиленко, І. М. Мишак, О. О. Рафальський. – Репринт. вид. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 312 с. – (Серія: Із першоджерел. – Вип. III. ).
5. Почуття права. (Законотворчість і законодавчий процес часів Української революції 1917–1921 років) / Вступне слово В. М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України; Упоряд. О. Л. Копиленко, І. М. Мишак. – Репринт. вид. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 88 с. – (Серія: Із першоджерел. – Вип. II.).
6. Революція в культурі. (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917–1921 років) / Вступне слово В. М. Литвина, Голови Верховної Ради України, академіка НАН України; Упоряд. О. С. Онищенко, О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, І. М. Мишак. – Репринт/ вид. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – Т. 1. – 440 с. – (Серія: Із першоджерел. – Вип. V.).
7. Протасов Л. Незабываемый 1917-й: историографические заметки // Украина – Россия: диалог историографий: Материалы международной научной конференции / Ин-т истории Украины НАН Украины, Канадский институт украинских студий Альбертского университета (Едмонтон), Сиверский институт региональных исследований. – Київ–Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. – С. 115–127.
8. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / НАН України. Інститут історії. – К., 2009. – 77 с.
9. Советское прошлое: поиски понимания: Материалы «круглого стола». (Окончание) // Отечественная история – 2000. – № 5. – С. 85–86.
10. Харитонов В. Л. Лютнева революція в Росії – феномен світової історії ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 3–15.
11. Назаров Ю. Н. Революция как переворот в политико-правовой сфере // История государства и права. – 2006. – № 8. – С. 44–46.
12. Горбатенко В. П. Революція // Юридична енциклопедія. В 6-ти т. / Редкол. Ю. С. Шемшучеко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5 [Електронний ресурс] – [http://student-lib.net/law\\_encyclopedua\\_ua.php?letter=%F0&word\\_id=7091](http://student-lib.net/law_encyclopedua_ua.php?letter=%F0&word_id=7091)
13. Причины отречения Императора Николая II от Престола и православное отношение к этому акту [Електронний ресурс] – <http://orthodox.etel.ru/2003/35/otrechenie.shtml>
14. Староверова Е. В. Правовой статус Императора Российской Империи (1721–1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2009. – 36 с.
15. Захарчук А. С. Державотворчі пошуки в Україні періоду Центральної Ради: політико-правовий аспект. – Суми: ВАТ «СОД»; вид-во «Козацький вал», 2003. – 218 с.
16. Кудинов О. А. Теоретические основы Учредительного собрания в России в 1917 году // Журнал российского права. – 2002. – № 3 [Електронний ресурс] – [lawlist.narod.ru/library/magazine\\_russian\\_gravo/2002/3.htm](http://lawlist.narod.ru/library/magazine_russian_gravo/2002/3.htm)
17. Милуков П. Н. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
18. Варфоломеев Ю. В. Деятельность Чрезвычайной следственной комиссии в контексте политико-правовой доктрины Временного правительства // Государство и право. – 2012. – № 3. – С. 87–95.
19. Кістяковський Б. А. В захисту права. (Інтелігенція і правосознання) // Вехи: Сб. статей о русской интеллигенции [Електронний ресурс] – <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>
20. Шаповалова А. Еволюція самоврядних інституцій на теренах України в процесі історичного розвитку // Віче. – 2009. – № 8. – С. 27–29.